УДК 340.12(045)

І. А. Полонка

ТЕОРЕТИКО-ОНТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПРАВОВУ ПОВЕДІНКУ

Постановка проблеми. Досить актуальною й необхідною на сучасному етапі розвитку сучасної правової науки є проблема правосвідомості громадян, а крізь призму неї, відповідно, – і їх правової поведінки.

Правова поведінка та правосвідомість є взаємозалежними правовими явищами, оскільки саме від рівня правосвідомості залежить, наскільки усвідомлено, активно й законно братимуть участь громадяни під час здійснення будь-якої своєї діяльності. Тобто правосвідомість виступає нагальною та обов'язковою умовою для формування готовності особистості до правової поведінки. Чинники, що виражають зміст правосвідомості, автоматично впливають на формування правової поведінки, тобто на сам вибір способу поведінки особистості. З огляду на це проблема співвідношення правової поведінки та правосвідомості на сьогодні є недостатньо дослідженою, однак має найбільш важливе значення для розбудови правової держави й ефективного функціонування освіченого та розвиненого громадянського суспільства.

Стан дослідження. Вивчення цієї проблеми ґрунтується на аналізі праць таких відомих українських науковців різних галузей права, як Л.М. Герасіна, О.В. Землянська, Ю.Ю. Калиновський, Г.П. Клімова, Ю.О. Козенко, Г.С. Костюк, О.М. Омельчук, М.І. Попов, О.Ф. Скакун та інші, у роботах яких розкриваються філософські та юридичні аспекти правосвідомості й правової поведінки.

Метою статті є дослідження теоретико-онтологічних аспектів правосвідомості та її вплив на правову поведінку.

Для вивчення взаємозв'язку та взаємозалежності правової поведінки й правосвідомості необхідно спочатку звернутися до співвідношення понять «поведінка» та «свідомість» людини, які саме зумовлюють виникнення й функціонування перших.

Суспільний розвиток будь-якої держави, у тому числі й України, не мислиться без діяльності людини та її свідомого ставлення до своїх дій. Свідомість сприяє пристосовності людини до зовнішнього світу, формує її внутрішнє бачення соціальної й правової дійсності, будуючи при цьому напрями власної діяльності. Вона визначає попередню уявну модель дій людини, її здатність звітувати перед собою щодо того, як вона чинить у тій чи іншій ситуації. Інакше кажучи, свідомість відображає уявлення людини про своє майбутнє, особливо про можливі наслідки власних дій, зокрема, про вплив на майбутню поведінку. Тобто свідомість полягає в емоційній оцінці дійсності, контролюванні поведінки та керуванні нею [9, с. 268].

Залежно від свідомості людини досить значною мірою формується її поведінка. Поведінка – це свідомо-вольові дії та вчинки, які включають розуміння їх соціального значення, утворюють відповідну діяльність, що спрямовується на досягнення соціально-значущої мети та характеризується настанням певних наслідків.

Розглядаючи взаємозв'язок свідомості й поведінки, варто відзначити, що ефективне їх співвідношення залежить від того, якою є особистість. Під поняттям

© І. А. Полонка, 2015

«формування особистості» мається на увазі єдність об'єктивних і суб'єктивних умов, що визначають процес становлення й розвитку людини. Цей процес характеризується хронологією та схильністю до змін, які відбуваються в її свідомості й поведінці, у процесах її виховання та соціалізації.

Зосереджуючи увагу на історіографії досліджуваної проблеми, можна спостерігати її в юридичній літературі в працях М.П. Каревої. Вона вперше в правовій науці підняла питання про регулятивний вплив правосвідомості на поведінку людини, тобто виділила саме регулятивну функцію щодо правової поведінки. Окрім цього, науковець стверджує, що вирішальний вплив на мотиви поведінки людей здійснює правосвідомість суспільства. Під час аналізу мотивів поведінки людей необхідно враховувати не лише всю систему суспільних відносин, а насамперед рівень правосвідомості людей [5, с. 123].

Надалі це питання в юридичній літературі детально не розглядалося, лише побічно, на рівні співвідношення цих правових явищ.

Правосвідомість виконує функцію передавального механізму від права до поведінки. Тобто право та його норми апелюють до волі й свідомості людини, проте регулюють вони не свідомість, а поведінку. Отже, існування права нероздільно пов'язане з волею й свідомістю людей. Будь-яке право повною мірою діє та реалізується в суспільстві не просто через систему примушення, а як усвідомлене право. Чинне право постійно оцінюється, осмислюється й корегується з позицій масової правосвідомості, а також моральних принципів, норм, традицій. Тому право як нормативна система регулювання поведінки людей реалізується тією мірою, якою суспільство здатне його осмислити та засвоїти.

З вищевказаного постає, що норми права знаходять своє втілення в правовій поведінці суб'єктів права не автоматично, а лише в тому разі, якщо вони опосередковуються через правосвідомість особистості. Поведінка людини, формуючись під регулюючим впливом права, чітко ним реалізується. Лише проникаючи у свідомість людини, вимоги права об'єктивуються, знаходять своє втілення у фактичній правовій поведінці. Відповідно, норми права виступають не лише об'єктами пізнання, а й стимуляторами правової поведінки, які зумовлюють певні спонукання до дії. Осмислюючи юридичні норми в категоріях правосвідомості, індивідуум визначає їх значення для себе та надає їм суб'єктивну оцінку, тобто свідомо ставиться до них. Тому правосвідомість індивідуума відіграє вирішальну роль у детермінації правових дій людей, тобто у формуванні їх правової поведінки. Норми права не мають всезагального впливу на поведінку людини, реально в житті це відбувається через цілий психологічний механізм. Без діяльності свідомості й волі немає прямого зв'язку між нормою права та поведінкою людини.

Водночас у юридичній літературі встановлюється позиція, що основна роль правосвідомості здійснюється за рахунок функціонування норм правової поведінки, сприйнятих і засвоєних особистістю. Завдячуючи правовим знанням, людина чітко уявляє, що в суспільстві функціонують правові норми, призначені для впорядкування суспільного життя й регулювання суспільних відносин, та що ці норми містять правила поведінки, які підлягають обов'язковому виконанню.

Трактуванням поняття «правосвідомість» займалися науковці в різних сферах науки. На нашу думку, найбільш повне й точне визначення, що відображає сучасні умови функціонування правової свідомості, надає Н.М. Юрашевич: «Правова свідомість – система відчуттів, звичок, уявлень, оцінок, поглядів, теорій, ідей суб'єктів права (носіїв правосвідомості), які відображають правову дійсність та оціночне ставлення до неї (до соціально-правових настанов і ціннісних орієнтацій суспільства, до минулого, сучасного або очікуваного права) та виконують завдяки цьому роль своєрідного регулятора (саморегулятора) їх поведінки в юридично важливих ситуаціях» [15, с. 181].

Правосвідомість виступає засобом соціального регулювання правової поведінки, тобто здійснює регулятивний вплив. Вона не лише сприяє усвідомленню людиною мети правової поведінки, а й є джерелом її свідомості. Також правосвідомість допомагає людині усвідомлювати сукупність усіх можливих засобів досягнення мети поведінки, правильно оцінювати соціальну ефективність обраної стратегії досягнення правової поведінки.

Для встановлення більш детального зв'язку між правовою поведінкою та правосвідомістю необхідно дослідити елементи структури правосвідомості, оскільки саме вони виражають готовність до правової поведінки.

Однак проблема структури правосвідомості є досить дискусійною й неоднозначною. На монографічному рівні її розглядали М.І. Панов, Л.М. Герасіна, які виділяли такі структурні елементи правосвідомості: знання права, ставлення до прав, поведінковий елемент. Ця позиція має соціально-правовий характер і відображається в комплексному вигляді, однак не вказується один із найважливіших елементів – психологічний аспект.

Науково виваженою є позиція Г.П. Клімової, О.М. Омельчук, які до складу правосвідомості відносять раціонально-ідеологічний, емоційно-психологічний та настановo-поведінковий елементи. Такі структурні елементи виділяє також Ю.О. Козенко, проте останній вона іменує як поведінковий. Інакше кажучи, їх можна охарактеризувати як правову ідеологію, правову психологію та правову поведінку.

На думку М.С. Кельмана, О.Г. Мурашина, Ю.Ю. Калиновського, О.В. Землянської, існують лише два елементи правосвідомості: правова ідеологія та правова психологія. Проте поряд із правовою ідеологією та правовою психологією необхідним є також поведінковий компонент правосвідомості. На наше переконання, окремо знання й емоції не володіють здатністю саме практичної реалізації. Таку функцію виконує вольовий компонент – «настанова», тобто психологічний стан схильності суб'єкта до певної активності.

Грузинський учений Ш.А. Надірашвілі вказував, що саме настанови, тобто поведінковий аспект, базуючись на знаннях і почуттях, вказує на істотний вплив поведінки [10, с. 201]. Можливо, згадані вчені розглядали це питання з філософсько-психологічної точки зору, не враховуючи правовий характер такого явища.

Вирізняється оригінальністю позиція Н.В. Волковицької, яка виділяє такі елементи правосвідомості, як правова онтологія, правова аксіологія та правова праксеологія. Ці елементи характеризуються сприйняттям права, його оцінкою й вольовим вираженням.

Традиційними вважаємо погляди О.Ф. Скакун, А.С. Ткачук, які вказують на такі елементи правосвідомості, як правова ідеологія, правова психологія та правова поведінка.

З вищесказаного спостерігаємо термінологічну невизначеність, тобто існує проблема відсутності узгодженого понятійно-категоріального апарату досліджуваного питання. На нашу думку, доцільно розглядати структуру правосвідомості в простому складі трьох елементів (правової ідеології, правової психології та правової поведінки), які відображають усі необхідні складові властивості цієї категорії.

Правова ідеологія – це система правових принципів, ідей, теорій, концепцій, що відображають теоретичне (наукове) осмислення правової дійсності, усвідомлене проникнення в сутність правових явищ.

Правова психологія – це сукупність почуттів та емоцій, що виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до права, правових явищ [13, с. 178].

Оскільки предметом нашого дослідження є взаємозв'язок правосвідомості з правовою поведінкою, зупинимося, відповідно, саме на поведінковому елементі структури правосвідомості.

До складу правової поведінки як структурного елемента правосвідомості варто віднести правову настанову, ціннісні орієнтації, переконання, цілі (мету), мотиви, правове мислення. У більшості випадків вони виражаються в індивідуальній правосвідомості. Розглянемо їх детальніше.

Правова настанова має яскраво виражений характер і відображає стан готовності, схильності особистості до певної правової активності в конкретній ситуації. Вона сформована на основі попереднього досвіду, що дає можливість об'єктивно сприймати й оцінювати який-небудь об'єкт і готовність діяти відповідно до ціннісних орієнтирів. Правова настанова виражає правовий зв'язок між особистістю й різними видами її діяльності, включаючи до свого складу емоційні, раціональні та поведінкові складові. Тобто вона становить конкретно визначену програму поведінки людини, яка формується з наявних правових знань, оцінок, думок, сподівань, ставлень до кого-небудь і чого-небудь.

У своїй сукупності настанови організовуються в систему ціннісних орієнтацій, які характеризуються як функціональне вираження переконань під час їх об'єктивації в реальній поведінці; тобто ця система настанов є певним чином зорієнтованою на соціальні цінності та спрямовує поведінку людей щодо цих цінностей в умовах їх складної взаємодії. Правова орієнтація – це сукупність правових настанов індивіда чи спільноти, що безпосередньо формує внутрішній план, програму діяльності в юридично значущих ситуаціях.

Наступним структурним елементом поведінкового компонента правосвідомості є переконання. Високорозвинена правосвідомість характеризується переконаністю в справедливості закону, внутрішній потребі його наслідування. Переконання характеризується як результат пізнавально-емоційної активності особистості у сфері правового регулювання. Правове переконання у свою чергу – це внутрішнє сприйняття й засвоєння правових поглядів, які зумовлюють готовність до дій. Саме правові переконання виступають головним джерелом правової

активності та виражаються як найважливіший духовний детермінант у соціально-правовій орієнтації поведінки людини. Водночас правові переконання визначають загальну спрямованість практичної діяльності громадян у сфері правового регулювання.

Правове мислення є проміжною ланкою між правосвідомістю та правовою поведінкою, маючи при цьому важливе наукове й соціальне значення. За допомогою цього засобу поведінка особи знаходить своє зовнішнє вираження, тобто мислення формує в людині свідомість. Тому правове мислення – це процес опосередкованого й узагальненого відображення правових явищ у їхніх істотних властивостях, зв'язках і стосунках. Інакше кажучи, це розумове пізнання правових явищ, їх існування в узагальненій формі; відображення в евристичній діяльності людського мозку з пошуку найбільш характерних властивостей, що вимагає від мислячої людини значних практичних знань, умінь і навичок, здатності орієнтуватись у проблемних ситуаціях.

Цілі (мета) як структурний елемент поведінкового компонента правосвідомості визначається як те, до чого прагне суб'єкт. У сфері правосвідомості мета спрямовує й регулює поведінку та діяльність людини. Мета діяльності неминуче з'являється тоді, коли потреба викликає інтерес. Вона є уявною моделлю майбутнього результату діяльності людини, а відповідно, виступає важливим показником формування правової поведінки.

Між потребами людини, її інтересами та цілями знаходиться мотив. Мотив – це внутрішнє спонукання людини, яке викликає в ній готовність до здійснення діяльності. Мотив у свою чергу може бути як позитивним (патріотичні спонукання, висока правова активність тощо), так і негативним (користь, вигода тощо). Мотиви правової поведінки охоплюють величезний діапазон поглядів, почуттів, починаючи від свідомості громадського обов'язку, відданості державі тощо.

Поведінкові компоненти правосвідомості є необхідними ланками процесу формування суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, слугують посередником між нормами права й поведінкою суб'єктів на стадії їх дії.

Визначальною в цьому процесі є готовність до діяльності з реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків: по-перше, усвідомлення своїх потреб у використанні прав та виконанні обов'язків; по-друге, усвідомлення цілей, досягнення яких приведе до задоволення власних потреб і вимог; по-третє, осмислення й оцінка умов, у яких будуть протікати дії, актуалізація досвіду.

Правосвідомість не просто сприяє усвідомленню особистістю мети правової поведінки, а й є визначальним джерелом і каналом цього усвідомлення.

Для встановлення об'єктивного зв'язку правової поведінки й правосвідомості важливо дослідити чинники, які виражають зміст правосвідомості та впливають на формування правової поведінки. Їх варто поділити на об'єктивні й суб'єктивні. Для їх поділу застосуємо системний метод, який допоможе нам розглянути їх, об'єднуючи в окремі підгрупи, що характеризуються спільними властивостями.

До об'єктивних варто віднести такі чинники:

а) суспільно-онтологічну підсистему, що виражає природу самого суспільства, особливості національної культури та правовий менталітет;

б) соціально-економічну підсистему, яка характеризує рівень добробуту населення, характер політичного режиму держави та принципи людства (рівності, справедливості, гуманізму).

До суб'єктивних належать такі чинники:

1) нормативно-правова підсистема, до якої належать норми права та якість їх відображення;

2) функціонально-правова підсистема, яка виражає соціально-правову активність, правову діяльність і поведінку громадян;

3) інформаційно-інфраструктурна підсистема – організація діяльності, пов'язана з передачею інформації;

4) ідеологічна підсистема, яка визначає моральну й політичну сферу особистості;

5) юридично-психологічна підсистема, зумовлена активізацією таких компонентів, як самооцінювання, самоконтроль, самоідентифікація, самопізнання. Зазначені компоненти є основою правової самосвідомості, яка виступає дієвим регулятором правової поведінки й суспільного правопорядку;

6) правове виховання, навчання. Правове виховання є цілеспрямованим, організованим і систематичним впливом на особу, що формує як правосвідомість, так і правову поведінку – своєрідну дифузію ідеалів, які надбані людством у правовому вимірі, та стосується правової дійсності певного суспільства. Однак правовиховний процес не зводиться до інформаційної діяльності. Правові знання, засвоєні особистістю, є лише передумовою правової поведінки людей, їх дій. Необхідно навчити людей дотримуватися законів і норм права – це мінімум того, що можна вимагати від системи правового виховання. Саме в процесі правового виховання в особистості вибірково формуються правові настанови, ціннісні орієнтації, правові переконання, які значною мірою зумовлюють вибір правової поведінки.

На нашу думку, основними шляхами зміцнення й розвитку демократичної правосвідомості та правової поведінки в Україні є правове виховання як цілісна державна система впливу на правові настанови громадян і загальний розвиток демократії в усіх її проявах та на всіх рівнях суспільного життя. Однією з форм правового виховання всіх членів суспільства, насамперед молоді, є правове навчання. З метою викорінення різноманітних деформацій правосвідомості, особливо правового нігілізму, та задля підвищення рівня правової культури українських громадян необхідно розробити й цілеспрямовано втілювати загальнодержавну програму обов'язкового правового навчання та виховання на всіх щаблях освітньої системи: від загальноосвітньої до вищої школи [7, с. 59].

Висновки. Знання основних чинників є важливими для вирішення питання правосвідомості громадян, що є формою підвищення рівня правосвідомості, допомагають коригувати та спрямовувати поведінку людей. Однак усі ці чинники потребують контролю й коригування. Громадянин повинен усвідомити цінність права як невід'ємного атрибуту демократичної правової держави. З іншого боку, суспільна правосвідомість має сприймати та визнавати інструментальну функцію права як засобу вирішення наявних протиріч. Необхідно, щоб держава й суспільство були зацікавленими в активному рівні правосвідомості особистості з право-

мірною спрямованістю, у поширенні юридичних знань, формуванні в особистості переконань у необхідності виконання вимог права. Лише тоді право буде реально діяти та стане тією життєвою силою, на підставі якої особистість буде обирати лише правову поведінку. Тобто правосвідомість спонукає членів суспільства не лише з повагою ставитися до вимог норм права, а й активно дбати про зміцнення законності, вести боротьбу з усіма видами протиправної поведінки.

Література

1. Волковицька Н.В. Поняття правової свідомості та її структури: теоретичні і методологічні проблеми дослідження / Н.В. Волковицька // Юридична Україна. – 2010. – № 2. – С. 28–34.

2. Землянська О.В. Особистість як суб'єкт правосвідомості та об'єкт судово-психологічної експертизи : автореф. дис. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / О.В. Землянська Харківський нац. ун-т внутр. справ; – Х., 2010. – 34 с.

3. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: ґенеза та сучасність : [монографія] / Ю.Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.

4. Калиновський Ю.Ю. Структура правосвідомості: філософсько-правова рефлексія / Ю.Ю. Калиновський // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія» : зб. наук. праць. – Х. : Право, 2010. – № 5. – С. 92–100.

5. Карева М.П. Право и нравственность в социалистическом обществе / М.П. Карева. – М. : Политиздат, 1951. – 167 с.

6. Кельман М.С. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами) : [підручник] / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2002. – 353 с.

7. Клімова Г.П. Правосвідомість: до теорії питання / Г.П. Клімова // Актуальні проблеми інноваційного розвитку / гол. ред. С.М. Прилипко. – Х. : Юрайт, 2012. – № 2. – С. 56–61.

8. Козенко Ю.О. Правова поведінка особи: аксіологічно-нормативна детермінація : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / Ю.О. Козенко ; Львівський держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2012. – 193 с.

9. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. – К. : Радянська школа, 1989. – 313 с.

10. Надирашвили Ш.А. Установка и деятельность / Ш.А. Надирашвили. – Тбилиси : Ин-т психологии им. Д.Н. Узнадзе, 1987. – 309 с.

11. Омельчук О.М. Вплив правосвідомості на поведінку людини / О.М. Омельчук // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 702–705.

12. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : [монографія] / Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.

13. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун. – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 520 с.

14. Ткачук А.С. Науковий аналіз класифікації форм і рівнів правосвідомості / А.С. Ткачук // Південноукраїнський правничий часопис / гол. ред. А.М. Волощук. – О., 2011. – № 1. – С. 95–99.

15. Юрашевич Н.М. Эволюция понятия правового сознания / Н.М. Юрашевич // Известия вузов. Серия «Правоведение». – 2004. – № 2. – С. 178–187.

Анотація

Полонка І. А. **Теоретико-онтологічні аспекти правосвідомості та її вплив на правову поведінку.** – Стаття.

У статті піднімається актуальне питання співвідношення правової поведінки та правосвідомості, аналізується їх характеристика в теоретико-онтологічному розрізі. Вивчається генезис думок українських учених щодо проблеми структури правосвідомості. Виведено склад правової поведінки як одного зі структурних елементів правосвідомості. Досліджено чинники, які виражають зміст правосвідомості та впливають на формування правової поведінки, їх у свою чергу поділено на об'єктивні та суб'єктивні.

Ключові слова: правова поведінка, правосвідомість, поведінка, свідомість, структура правосвідомості.

Аннотация

Полонка И. А. **Теоретико-онтологические аспекты правосознания и его влияние на правовое поведение.** – Статья.

В статье поднимается актуальный вопрос соотношения правового поведения и правосознания, анализируется их характеристика в теоретико-онтологическом разрезе. Изучается генезис мыслей украинских ученых относительно проблемы структуры правосознания. Выведен состав правового поведения как одного из структурных элементов правосознания. Исследованы факторы, которые выражают содержание правосознания и влияют на формирование правового поведения, они в свою очередь разделены на объективные и субъективные.

Ключевые слова: правовое поведение, правосознание, поведение, сознание, структура правосознания.

Summary

Polonka I. A. **Theoretical and ontological aspects of justice and its impact on legal behavior.** – Article.

The article deals with the relationship between the actual legal behavior and legal consciousness, analyzed their characteristics in theoretical and ontological terms. The genesis of thought of Ukrainian scientists as to structure of legal consciousness are studied. Legal behavior, as one of the structural elements of legal consciousness are showed. The factors that express the content of legal consciousness and influence to the formation of legal behavior are researched. The factors are divided into objective and subjective.

Key words: legal behavior, legal consciousness, behavior, consciousness, structure of legal consciousness.

УДК 342.1

К. В. Шкарупа

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ

Постановка проблеми. Перебуваючи на порозі реформування правоохоронної системи Україна повинна сфокусувати свою увагу на недоліках та проблемах, що заважають роботі пенітенціарної системи, оскільки вона посідає першу сходинку на шляху до «оздоровлення» засуджених у процесі ресоціалізації. Вивчення досвіду інших країн на ниві кримінально-виконавчого права допоможе деталізувати розбіжності, одночасно охопивши позитивні та негативні аспекти функціонування закладів такого типу.

Заклики до гуманної організації тюремних установ у зв'язку з ідеями про законність і справедливість у каральній політиці містилися ще в роботі «Нагорода за справедливість і гуманність» Вольтера, де він писав: «Не слід, щоб в'язниця була схожа на палац. Не слід також, щоб вона була схожа на бійню <…> Тюремне ув'язнення є покаранням уже саме по собі; воно, отже, має бути відповідним з величиною злочину <…> Як би мало не тривало тюремне ув'язнення, воно є мукою. Коли ж до нього засуджують довічно, то це нестерпна мука». Саме тому було зроблено чимало спроб, щоб зайти найоптимальніший варіант існування в'язниць, які завдавали б найменшу шкоду засудженим та сприяли виправленню [1].

Мета статті – показати через призму історичного розвитку пенітенціарної системи переваги та недоліки функціонування в'язниць у США. Розкрити сутність становлення цієї системи, відслідкувати головні проблемні питання розвитку в'язниць та встановити оптимальну модель їх існування.

© К. В. Шкарупа, 2015